

Metafora v kognitívnovednom modelovaní

SILVIA GÁLIKOVÁ

Filozofický ústav SAV, Bratislava

ABSTRAKT

Súčasnú kognitívnovednú skúmanie charakterizuje intenzívny výskum povahy ľudskej mysle. Cieľom príspevku je poukázať na rolu jazyka, zvlášť metafory a metaforického jazyka v experimentálnom a teoretickom skúmaní mysle. Úlohou analýzy je zdôraznenie heuristickej a argumentatívnej funkcie metafory vo vybraných prístupoch predstaviteľov kognitívnej vedy. Životaschopnosť stratégie kognitívnych vied sa odкрýva pri riešení problémov presahujúcich pomyselné hranice jednotlivých disciplín, napríklad vzťah realita – fikcia, doslovné – metaforické, povaha pravdy, porozumenie textu. Zvýznamňovanie funkcie metaforického jazyka v umeleckom, filozofickom a vedeckom texte predstavuje výzvu na prehodnotenie tradičných prístupov k charakteristike vzťahu mysle, jazyka, tela a sveta.

ÚVOD

Kognitívnovedný¹ prístup predstavuje v súčasnom skúmaní povahy ľudskej mysle významný, intenzívne sa rozvíjajúci výskumný program. Svedčí o tom vznik nových vedných disciplín, nárast počtu odborných statí a kníh a interdisciplinárnych výskumných pracovísk na medzinárodnej úrovni. Inšpiratívnosť a zároveň provokatívnosť koncepcií a modelov kognitívnej vedy pramení z úsilia uchopiť a vysvetliť kognitívne stavy človeka vedeckými postupmi, experimentálnymi metódami, technológiami a sformulovať objektívnu teóriu o povahe ľudskej mysle a jej funkciách. Vznik a vývin kognitívnej vedy v polovici 20. storočia súvisel s nespokojnosťou vedcov so stavom teoretizovania o povahe ľudskej mysle. Nespokojnosť sa netýkala čiastkových otázok skúmania mysle, ale takých „večných“ problémov, ako je vzťah mysle a jazyka, slov a objektov sveta, poznávania sveta, významu jazykových výrazov, otázok pravdivosti výrazov vedeckého, umeleckého, filozofického jazyka atď. Závažnosť a otvorenosť nastolených problémov v súčasnosti kulminuje v prehodnocovaní modelu človeka ako slobodného a racionálneho aktéra vo svete. Jednou z kľúčových črt nového prístupu ku skúmaniu kognície sa stala *interdisciplinarita*. O tom, že nejde len o nepodloženú proklamáciu, nás presviedčajú také disciplíny, ako napr. kognitívna lingvistiká, filozofia jazyka, filozofia mysle, sociolingvistiká, antropológia, psycholingvist-

* Štúdia vznikla v rámci grantového projektu *Kognitívne skúmanie literatúry, umenia a ľudskej mysle*. VEGA 2/0032/12.

ka, neuroveda, kognitívna psychológia, kognitívna naratológia, počítačové vedy, teória umenia a pod.

Z bohatej problematiky kognitívnovedného výskumu sa v predloženej texte zameriam a) na miesto a funkciu metafory v modeloch a teóriách predstaviteľov kognitívnej vedy, b) na relevantnosť výskumu metaforického jazyka vzhľadom na riešenie problému vzťahu doslovné – metaforické, na otázky pravdivosti, statusu fikcie, fiktívnych svetov, porozumenia a interpretácie umeleckého textu, c) na univerzálnosť výskytu a používania metafor vo filozofických, literárnovedných a empirických prístupoch a teóriách. Teoreticky budem vychádzať zo širokého vymedzenia *kognície* ako súboru mentálnych procesov a aktivít prebiehajúcich počas vnímania, zapamätávania si, myslenia, porozumenia a využívania týchto aktivít v konaní (Ashcraft 2010). Uplatňovanie metodológie kognitívnej vedy sa v súčasnosti stáva spoločnou platformou pre skúmanie a riešenie problémov stojacich na pomyselných hraniciach humanitných a vedeckých disciplín. K jej základným znakom patrí: a) uznanie prirodzenej povahy kognitívnych stavov človeka, b) formulácia principiálne testovateľných modelov a teórií. Široko koncipovaný vzťah myseľ – telo – konanie je súčasťou širokej palety disciplín skúmajúcich podstatu človeka a jeho miesta vo svete. Pre vedy o človeku (biológia, psychiatria, psychológia, antropológia, sociológia) je problematika jazyka, vedomia, pozornosti, vnímania, pamäti, predstáv, motívov konania nesporne jednou zo základných. V literárnej vede a vede o umení je obzvlášť relevantný status a funkcie (mentálnych) reprezentácií, pojmov, kategórií, vnímania reči a čítania, porozumenia textu atď. Otázky spracovania a porozumenia diskurzu, vyvodzovania úsudkov, povahy vnútornej reči sú popretkávané tradičnými epistemologickými a metafyzickými problémami. Na ilustráciu možno uviesť problém vymedzenia predpokladov, na základe ktorých čitateľ konštruuje význam textu, vytvára si mentálny model a spracúva príbehy cez prizmu vlastných reprezentácií. Styčné body medzi modelmi kognitívnej vedy a teóriami rôznych typov narácií nachádzame pri skúmaní spleťtých vzťahov myslenia a príbehov, naratívnych štruktúr, fikcie a recepcie umeleckého diela (Mišíková 2009).

JAZYKOVÉ METAFORY VŠEDNÉHO DŇA A FILOZOFIA

Ak sa v bežnej skúsenosti nevieme alebo nechceme vyjadriť doslovne, použijeme „obrazný“ – metaforický jazyk. Skutočnosť, že pomocou *metafory* dochádza k *prenášaniu* (z gréč. *metaférein*) významu (slov, výrazov, viet) „z jednej veci na druhú“, si zväčša neuvedomujeme. Výrazy, ako napr. „staroba je choroba“, „život je boj“, „manželstvo je väzenie“, „prší mi na dušu“, vnímame ako súčasť každodenného života, ľudovej slovesnosti a kultúrnej tradície. Teoretickej reflexii roly metafory sa vo svojich úvahách venujú filozofi, lingvisti a teoretici umenia. V dejinách filozofie či literárnej vedy sa fenomén metafory zďaleka netešil takej pozornosti ako v súčasnosti. Dôvod spočíva pravdepodobne v silnom vplyve tradičnej aristotelovskej koncepcie metafory² a zároveň v prehliadaní úzkej spätosti povahy a funkcií metafory, metaforického jazyka s riešením „večných“ filozofických otázok. Čo je myseľ? Kde sídli duša? Aký je vzťah mysle a tela (mozgu)? Kto som? Máme slobodnú vôľu? Tieto otázky zostali doposiaľ otvorené aj z dôvodu nedocenenia povahy jazyka, ktorý používame pri te-

oretizovaní o vzťahu človeka, tela, mysle a jazyka. Obchádzanie jazyka vo filozofii pramenilo podľa L. Wittgensteina v zaslepenosti spôsobenej nosením „metafyzických okuliarov“. Vo filozofii mysle sa to premietlo napríklad v nedoriešení psychofyzického problému, problému povahy mysle, vedomia, slobody vôle a pod. Úsilie pripodobniť filozofický prístup metóde empirického bádania vyústilo do tzv. dvojakeho obrazu sveta – sveta hmoty a sveta ducha. Problematický *svet ducha*, na rozdiel od jeho náprotivku – sveta hmoty, charakterizovali prívlastky vnútorné, nevysloviteľné, privátne, neuchopiteľné, intencionálne a nerozpriestranené. V intenciách descartovskej „oficiálnej doktríny“ sa tak podľa G. Ryla (1949) človek premenil na „ducha v stroji“. Príčina spočívala v nesprávnej aplikácii „logiky (bežného) jazyka“ na stavy mysle. Napr. výraz „mám bolesti“ sa pripodobnil k výrazu „mám dom“, t. j. k bolesti v prvom výraze sa pristupovalo ako k určitému objektu, ktorý jeho majiteľ „vlastní“, podobne ako vlastní iný objekt – dom. Zamieňanie mentalistického jazyka za fyzikalistický jazyk sa prejavilo v nedorozumeniach vyplývajúcich z charakteristiky mentálnych stavov ako „entít“ zvláštneho typu. Tu sa naplno rozvinul problém vzťahu medzi doslovným a metaforickým chápaním stavov mysle. Metaforickosť výpovedí o subjektívnych pocitoch a predstavách sa identifikovala s výpovedami o *ontologicky* svojbytných mentálnych stavoch, objektoch alebo procesoch. Ďalším, nemenej frekventovaným zdrojom nedorozumení vo vzťahu k vysvetľovaniu vnútorných stavov sa stal názor, podľa ktorého charakteristika vnútorných stavov ako metafor ich redukuje na čosi iné, než čím v skutočnosti sú. Akoby metaforickosť jazyka upierala vnútornému svetu a jeho „obyvateľom“ *reálnu* existenciu. L. Wittgenstein (1953) to výstižne vyjadril takto:

Co se dalo za jeho čelem, zatímco jsem mluvil, jsem nevěděl. Přitom se nemyslí na pochody v mozgu, nýbrž na myšlenkové pochody. Tento obraz je třeba brát vážně. Skutečně bychom rádi nahlédli za toto čelo. A přece míváme jen to, co i jinak míváme slovy: rádi bychom věděli, co si myslí. Chci říci: máme živý obraz – a takový způsob použití, který se zdá tomuto obrazu odpovídat a při němž jde o vyjádření psychična.³

K rehabilitácii wittgensteinovského pohľadu na jazyk významne prispeli vo svojej originálnej koncepcii metafory G. Lakoff a M. Johnson. Obaja priekopníci súčasnej kognitívnej lingvistiky a literárnej vedy explicitne odhalili to, čo vo filozofických a iných textoch zostalo skryté, nepovšimnuté. Poukázali na spôsob, akým filozofi vytvárajú metafyzické tvrdenia prostredníctvom metaforického jazyka bežnej skúsenosti. Z každodenného jazyka konštruujú konceptuálne entity, ktoré pokladajú za reálne, a na tomto základe sa usilujú systematicky vysvetliť skúsenosť človeka. Metafyzika, ktorej cieľom je charakteristika (doslovne) reálneho, tak napokon činí prostredníctvom nevedomovaných metafor (Lakoff 1999, 14).

Ukazuje sa, že téza *metaforickosti* jazyka o vnútorných mentálnych stavoch vyžaduje neustálu pozornosť a prehodnocovanie. V skutočnosti vieme, že vo vnútri našich tiel (mozgu) sa nič také ako mentálne a kognitívne stavy v zmysle „náprotivkov“ fyzikálnych stavov nenachádza. Mentálne reprezentácie, myšlienky, pocity sú metafory, pomocou ktorých vypovedáme o svete vlastnej psychiky.

V nasledujúcom texte sa pokúsím ukázať, že obava z pripisovania *reality* metaforám, je neopodstatnená.

KOGNITÍVNA VEDA VERZUS TRADÍCIA

Kognitívnovedný program podnietil znovuotváranie tradičných, ale aj formuláciu nových filozofických otázok. Čo je metafora? Aký mechanizmus nám umožňuje uvažovať metaforicky? Ktoré sú univerzálne metafory a prečo? Ako sa kognitívne metafory vzťahujú na aktuálny experimentálny výskum? Lingvisti a kognitívni literárni vedci G. Lakoff a M. Johnson znovunastolením otázok povahy a funkcií metaforického a premýšľaním o nich inšpirovali mnohých vedcov a teoretikov. Nabádali ich vymaniť sa z „pút“ tradície, ktorá vo filozofickej a literárnovednej tradícii podľa nich pretrvala 2500 rokov. Tradičnú predstavu metafory vykreslili takto: a) metaforický jazyk netvorí súčasť bežného konvenčného jazyka, objavuje sa skôr v poézii a vedeckých objavoch, b) v metafore sa slová nepoužívajú v príslušných (správnych) významoch, c) konvenčné metaforické výrazy v bežnom jazyku sú „mŕtve metafory“, t. j. výrazy, ktoré boli niekedy metaforické, sa stávajú doslovnými a d) metafory vyjadrujú podobnosti medzi tým, čo slová pôvodne designovali, a tým, čo označujú, keď sa použijú metaforicky (Lakoff 1999, 119). Namiesto týchto, ako ich nazývajú, zastaraných ideí, nastupuje nový obraz vzťahu jazyka, mysle a metafory. K myslí sa pristupuje ako k *vtelenej*. Centrálnym teoretickým východiskom ich novátorského prístupu sa stala ukotvenosť konceptuálnej metafory v bežnom myslení a jazyku. Nemenej významným poznatkom, ktorého vierohodnosť podporil výskum viacerých disciplín kognitívnej vedy, je fakt o prevažne nevedomej povahe nášho myslenia. Kognitívni vedci experimentálne demonštrovali, akú zložitú aktivitu nervovej sústavy vyžaduje napr. porozumenie čo len najjednoduchšej výpovede. Čoraz väčšiu rolu zohrával pojem *kognitívne nevedomého*⁴, ktorý prenikal aj do výskumu problematiky sebaopoznania človeka. Skutočnosť, že nedisponujeme schopnosťou priamo si uvedomovať, čo prebieha v našej myslí, malo nemenej významné dôsledky pre koncipovanie adekvátnej teórie o stavoch mysle. Myšlienka o existencii čisto filozofickej reflexie schopnej preniknúť do hĺbky ľudského porozumenia sa ukázala iluzórna. Navyše vtelenosť rozumu prostredníctvom senzomotorického systému doložila mylnosť tradičného nároku na vzťah vnímajúceho a vnímaného, podľa ktorého naše pojmy *priamo* reflektujú vonkajšiu, objektívnu realitu.

Metafory a „kognitívne metafory“ obzvlášť tvoria jazykovú výbavu rozmanitých prístupov a teórií o povahe ľudskej kognície. V kognitívnej psychológii to možno ilustrovať na skúmaní povahy myslenia, poznania alebo pamäti. Motív poznania ako štruktúry sa preplietá s obrazom mysle ako nádoby. Obsah nádoby tvoria idey, slová a idey predstavujú objekty alebo entity. Slová, obsahujúce významy alebo informáciu, „obývajú“ mentálny priestor, ktorý neustále monitoruje „orgán“ vnútorného zraku. Jazyk sa stáva prostriedkom na prenos myšlienok „zvnútra“ smerom „navonok“. K frekventovaným metaforám pamäti patria napr. knižnica, hologram, kognitívne mapy, pamäťové stopy, dom plný izieb. Dokladom zmeneného prístupu k chápaniu metafory je aj rozsiahly experimentálny a teoretický výskum povahy mysle človeka. V modeloch kognitívnej vedy, neurovedy, v psychológii a filozofii mysle sa popri dekoratívnych funkciách akcentujú najmä kognitívne a argumentatívne funkcie metafory. Predstavitel kognitívnej psychológie K. Pribram (In: Leary 1994, 79–103) zdôvodňuje používanie metaforického jazyka existenciou viacerých úrovní vysvetľovania

mysle. Metaforu pokladá za „užitočný nástroj organizácie vzťahov medzi „dátami“, pričom zdôrazňuje potrebu posunu od metafory k modelu, k testovaniu hypotézy. V dejinách filozofie a psychológie sa „ujali“ desiatky tzv. základných (root) metafor odkazujúcich na anatómiu tela a ducha. Ľudské telo sa vnímalo ako stroj alebo hodiny, mozog sa pripodobňoval k hydraulickému systému, telefónnej ústredni, počítaču a nervová sústava k trubiciam fontán. Mysleľ predstavovala pneumu, psyché, centrum naratívnej tiaže, ducha, softvér, neuróny atď. Špecifické miesto v modeloch a teóriách zohráva pojem a fenomén reprezentácií. Reprezentácie sa charakterizovali ako napr. podstaty, idealizácie, podstatné vlastnosti; zrakovo: obrazy sveta, zrkadlá štruktúry sveta; ako divadelné predstavenia; mapovania: geometrické entity, grafy, notová osnova; jazykovo: interpretácie, propozície; ako médium komputácie, fyzikálno-chemické procesy. Jedálny lístok, index, obraz, mapa, notový zápis sa radia k *vonkajším* reprezentáciám a pociťovanie, predstavovanie si vecí „mentálnym okom“ k *vnútorným* reprezentáciám. Povaha vzťahu medzi reprezentovaným a reprezentujúcim svetom sa v každom z uvedených typov reprezentacionálnych systémov stala problematickou. Aj preto ako nositeľ reprezentácií vystupovala nielen osoba, ale aj počítač, jazyk, propozícia, artefakty, obraz, objekty, neuróny atď. Téza o závislosti kognície na *reprezentovaní* informácie zaujala centrálnu postavenie v prvej etape vývinu kognitívnej vedy (60.–70. roky 20. storočia). Realita obsahov mysle sa stala základom presvedčenia o existencii mentálneho sveta ako *autonómneho* reprezentacionálneho systému. Reprezentácie (myšlienky, viery, predstavy) predstavovali zhľuky informácií fungujúce nad kognitívnymi procesmi. Kognitívni vedci sa zhodli na tom, že postulovanie existencie vnútorných reprezentácií je nevyhnutné pre pochopenie fungovania inteligentných systémov. Vo vývine kognitívnej vedy vznikla silná tendencia chápať kognitívne procesy ako počítačové procesy. Modelom pre vnútorné spracovanie informácií sa na pomerne dlhý čas stal digitálny počítač. Základným predpokladom bol fakt o dvojakej povahe spracúvaných symbolov. Jedny tvorili fyzikálne entity, elektrické impulzy, magnetofónový záznam v počítači a druhé sa spájali s „entitami“ schopnými vypovedať o iných veciach než o sebe samých. Počítač predstavoval systém spracúvajúci symboly podľa pravidiel, ktoré nesú význam. Navyše prostredníctvom príslušných postupov počítač vytváral operácie so symbolmi, ktorých význam nemusel „poznať“. Kognitívni vedci rozlišovali formálne operácie so symbolmi a reprezentacionálne vzťahy medzi symbolmi a tým, čo reprezentujú. Jadro uvedeného prístupu tvorila téza o systéme (organizmus alebo stroj) produkujúcom zmysluplné správanie na základe vykonávania *formálnych* operácií so symbolickými štruktúrami, ktoré majú reprezentacionálny vzťah k svetu. Povedať, že myseľ spracúva informácie, teda znamenalo, že ich spracúva formálne. V koncepcii tzv. strojového funkcionalizmu tvorila teoretické a metodologické východisko výskumu analógia myseľ – mozog/softvér – hardvér. Tenorom⁵, námetom metafory sa stal vzťah medzi myslou a mozgom a jeho pripodobnenie k vzťahu medzi softvérom a hardvérom. Funkcionalistický prístup vyústil do hypotézy, podľa ktorej pre pripísanie mysle systému nie je konštitutívna podporná *látka*, ale abstraktná štruktúra a princípy fungovania. Možnosť nainštalovať *ten istý* program na rôzne hardvéry podkopávala podľa funkcionalistov tézu o identifikácii mysle s mozgom. Odlišný význam metafory reprezentácií

nachádzame v neurovedeckých modeloch a teóriách. V protiklade k funkcionalistickej metodológii neurovedci spájajú existenciu reprezentácií s neurónovou aktivitou. Jedinečnosť tejto vlastnosti nervovej sústavy potvrdila možnosť *vyvolať* reprezentácie.⁶ Neurológ A. Damasio prepojil poznatky z neurologickej praxe so sofistikovaným pohľadom na vznik, mechanizmy a funkcie mysle, reprezentácií, Ja a emócií. Napr. význam pojmu reprezentácia chápe synonymicky s pojmom mentálneho obrazu alebo neurónovej vzorky. Obraz určitej tváre v mysli človeka sa stáva reprezentáciou a takisto je ňou aj neurónová aktivita prebiehajúca v somatosenzorických a motorických oblastiach mozgu. Pojem *reprezentácia* znamená „vzorka, ktorá sa permanentne vzťahuje na niečo“, či ide o mentálny obraz alebo o neurónovú aktivitu (Damasio 1999, 320). Mentálny obraz a neurónová vzorka reprezentujú v mysli a v mozgu objekt, na ktorý sa reprezentácia vzťahuje, čím *akoby* sa v reprezentácii replikovala štruktúra objektu. Do vzťahu medzi zobrazením, vnímaním a porozumením zobrazenému vstupuje komplexná škála faktorov a procesov. Obraz, ktorý vidíme, závisí od zmien prebiehajúcich v našom tele a mozgu v momente, keď fyzikálna štruktúra objektu *interaguje* s naším telom. V skutočnosti sú štruktúra a vlastnosti obrazu, ktoré vidíme, konštrukciami mozgu vyvolanými pôsobením objektu (na organizmus). Domnelý obraz objektu prenesený z objektu na sietnicu a zo sietnice do mozgu neexistuje. Nezasťupiteľné miesto metafory a metaforického jazyka badať aj v modeloch a hypotézach vedcov a filozofov usilujúcich sa o rozlúsknutie „tvrdého orieška“ vzťahu mysle a mozgu – vedomia. Vo svojom neurokomputačnom modeli vedomia americký filozof P. Churchland (1995) pracuje s metaforou rekurentnej siete, ktorá „prináša informácie o skorších stavoch tej istej vrstvy“, čím systém nadobúda typ krátkodobej pamäti. Neurovedkyňa S. Greenfieldová (1995) pripodobňuje vedomie ku *kontinuu* vyvíjajúcemu sa v ontogenéze a fylogenéze. Vedomie vysvetľuje prostredníctvom metafory „kameňa hodeného do vody“. Tak ako závisí veľkosť, šírka vlniek vo vode od veľkosti kameňa a od sily, ktorou ho do vody hodíme, podobne aj veľkosť podnetu (napríklad intenzita bolesti) mení stupeň vedomia (príliš hlboké, plytké). A. Damasio prirovnáva zrod vedomia k „hercovi, ktorý vystúpi na scénu, z tmy na svetlo“. Schopnosť vedomia spája s vytváraním „obrazov v mozgu“, ktoré mapujú vnútorné stavy organizmu a ich vzťah k vonkajšiemu prostrediu. To, čo je potrebné vysvetliť, súvisí s konštruovaním „predstavenia v mozgu“ a vznikom „jeho vlastníka a pozorovateľa“ (Damasio 1999, 11).

Schopnosť reprezentovať autori tradične spájali s *mentálnymi* reprezentáciami. Mentálnym stavom sa pripisovala rola kauzálneho sprostredkovateľa medzi vnímaním a správaním jedinca. Niektorí teoretici si možno neuvedomovali, že formulujú hypotézy, ktoré však zároveň zostávajú poplatné tradičnej, teoreticky nepodloženej predstave o dvojakej povahe sveta – hmotnej a duchovnej. Dôsledkom uvedenej predstavy sú pretrvávajúce problémy charakteristiky povahy mentálnych stavov a následne *mentálnosti* vnútorných reprezentácií. Zhodnocovanie používania metafor v experimentálnom a teoretickom skúmaní povahy mysle je preto nanajvýš aktuálne.

K REALITE METAFOR

Čo sú metafory? Ide o čisto lingvistické javy, alebo všeobecnejšie o javy späté s komunikáciou či javy myslenia a mentálnej reprezentácie? Akú rolu zohrávajú metafory v reálnom experimentálnom psychologickom výskume?

Odpovede na uvedené otázky vo veľkej miere súvisia s charakteristikou toho, čo existuje v skutočnosti, a čo je „len“ výplodom našej fantázie. V skratke sa preto pozastavím pri dichotómii doslovné – metaforické. Neujasnenosť tohto vzťahu sa v hrubých črtách prelína s dichotómiou skutočné – metaforické. Rôznorodosť prístupov teoretikov metafory k danej dištinkcii pramení z odlišných metafyzických a epistemologických východísk, z rozdielneho chápania vzťahu filozofie a vedy, vedeckej a humanitne či literárnovedne orientovanej teórie. To sa napokon odráža v používaní heterogénnych významov pojmov reálny, vedecký, myseľ, jazyk, fiktívne, čo často vyvoláva nedorozumenia. 1. Prívrženci „*komparačnej teórie*“ (Aristoteles) chápu metaforu v zmysle doslovnej parafrázy vyjadrujúcej podobnosť medzi dvoma alebo viacerými vecami. V jazyku jedna vec označuje druhú vec preto, aby sa druhá vec charakterizovala v pojmoch prvej veci (napríklad, „láska je raj“). V tejto koncepcii predstavuje metafora analógiu, metaforické výrazy sa budujú na základe doslovných výrokov. Metaforou síce môžeme povedať čosi „lepšie“, ale nikdy nepovieme viac než korešpondujúci doslovný výraz. Rozdiel medzi doslovným a metaforickým je preto relatívny. 2. J. Searle, zástanca „*pragmatickej teórie*“ metafory, rozlišuje medzi významom výpovede hovoriaceho a významom slova alebo vety, pričom metaforický význam je vždy súčasťou prvého chápania významu. Vzťah medzi významom vety a metaforickým významom vypovedaného pokladá za systematický a usiluje sa formulovať *podstatné* princípy pre odlišenie doslovnej od metaforickej výpovede (Ortony 1996, 83–111). V podobných intenciách uvažuje aj D. Davidson, podľa ktorého „metafory znamenajú to, čo slová v ich doslovnej interpretácii“ a nič viac (Davidson 1994, 245–256). Na rozdiel od Searla však kladie dôraz na vzťah medzi významom vety a jeho porozumením u recipienta. A. Ortony (1996) odmieta prioritu doslovných významov, nakoľko aj metaforám, ako tvrdí, možno rovnako dobre porozumieť. Metafora ako vyjadrenie implicitnej podobnosti *x je y* znamená *x je ako y*. Niekedy môžeme dokonca porozumieť lepšie výrazu „môj právnik je žralok“ než výrazu „môj právnik je ako žralok“. 3. Podľa významného teoretika metafory Blacka (1996, 19–41), *záhada* metafory sa odkrýva vtedy, keď sa metaforický výrok pokladá za *doslovný*, teda za to, čím nie je. Figuratívny jazyk umožňuje komunikovať významy rozličným spôsobom, ak napr. potrebujeme vyjadriť myšlienky, ktoré sa doslovne vyjadrujú len ťažko. Vo svojej „*interakcionistickej teórii*“ metafory Black predpokladá interakciu dvoch subjektov. Primárny subjekt – „fokus“ – sa nazerá „cez“ sekundárny subjekt – rámec, napr. výraz „človek je vlk“ neplní len funkciu ozdoby, ale vyjadruje nový význam pre primárny subjekt. Keďže metaforický výraz vyžaduje od čitateľa tvorivú odpoveď, metafora nie je len vyjadrením fikcie, ale skutočne *čosi* hovorí. Metafory majú nereduktívny význam. 4. Pripisovanie výlučne figuratívnej funkcie metafore neobstojí ani v „*relačnej teórii*“ E. Kittay (1987). Metaforu chápe ako lingvistický prostriedok spájajúci rôzne myšlienky, ako fenomén, ktorý prináša nové poznanie o svete, o tom, ako ho vnímame a ako mu rozumieme. Navyše, celý jazyk má podľa E.

Kittaya pôvod v metafore, doslovný jazyk je „racionalizáciou figuratívneho myslenia“. Metafora nerozpoznáva pred-existujúce podobnosti vo veciach, ale nové podobnosti skôr *vytvára*.

Spochybňovať zmysluplnosť dištinkcie doslovné – metaforické by zaiste bolo absurdné. Odmietnutie doslovného jazyka by znamenalo odmietnutie metafory samej. Teoretici metafory zdôrazňujú skôr nezmyselnosť absolutizácie prirodzených rozdielov, skutočnosť, že doslovný jazyk nemá v porovnaní s metaforou kognitívnu prioritu. D. Leary (1994) upozorňuje na *vývin* metafor tvoriacich protichodné póly jedného kontinua. To, čo v minulosti vystupovalo ako metaforické, môžeme v súčasnosti chápať ako bežné, doslovné („kognitívny vstup“), a doslovné sa môže používať nečakane, metaforicky („neuróny detekujú črty sveta“). Aj v texte, ktorý práve čítate, možno neproblematicky, doslovne chápať význam výrazu „táto stať je napísaná po slovensky“. Inak je to s významom výrazu „to je krásny západ slnka“. V skutočnosti vieme, že napriek „javeniu“ (appearance) „západy slnka“ *doslova* neexistujú. Význam danej výpovede je pre nás metaforický. Čo však existuje doslovne, je naša *skúsenosť* (javenia) toho, že vôbec vnímame čosi také ako západy slnka...

PRAVDA VO (O) FIKCII

Ako to, že slová znamenajú to, čo znamenajú? Prečo by mal jazyk vo veľkej miere závisieť od toho, ako sa veci majú? Aký je vzťah jazyka a myslenia? Ako to, že človek mieni jedno, a povie iné? To sú otázky, ktoré tvoria len zlomok široko diskutovaných problémov týkajúcich sa povahy pojmov, slov a myšlienok. Subtílnejšiu podobu nadobúdajú v súvislosti s problematikou pravdy, pri určovaní pravdivosti výrokov a teórií vo filozofii jazyka alebo kognitívnej lingvistiky. K frekventovaným otázkam v tejto oblasti skúmania patrí: Kto alebo čo sú nositelia pravdy? Akému typu „entity“ možno priradiť predikát „je pravdivý“? Možno hovoriť o nepravdivosti metafory? Ak základné filozofické pojmy nie sú doslovné, ale prevažne metaforické, čo to znamená pre metafyziku a ontológiu? Ako sa v metaforickom použití odráža doslovné použitie? Vo výpovedi Petra „som hladný“ sa pravda môže prisudzovať mentálnemu stavu (Peter *veril*, že je hladný), lingvistickému aktu (*vysslovenie* toho, že je hladný) alebo propozícii (čomu *veril* a čo *vysslovil*, t. j., že je hladný). V bežnom jazyku hovoríme zväčša o pravdivosti toho, o čom ľudia hovoria, alebo čomu veria (a nie o tom, či tomu veria alebo o *slovách*, ktorými to vyjadrujú). Keďže jazyk používame predovšetkým na komunikáciu, zdá sa, že zdieľame všeobecne pravdivý „obraz sveta“. Zjednodušene povedané, vzťah pravda – nepravda predstavuje základnú životnú os orientácie človeka vo svete. Z laického pohľadu je možno prekvapivé, že význam výroku „všeobecne pravdivý“ nie je ustálený. Vzhľadom na heterogénne chápanie vzťahu jazyk – význam – svet teoretici formulujú rozmanité *teórie pravdy* (korešpondenčná, koherenčná, pragmatická, verifikačná, sémantická, postmodernistická, obrazová, deflačná atď.). Vo svojich prístupoch sa usilujú minimálne určiť podmienky či kritériá pravdivosti viet, t. j. zodpovedať otázku: Čo znamená, že veta v jazyku je pravdivá? Vo vzťahu k problematike pravdy, pravdivosti v umení sa kognitívni umenovedci v mnohom inšpirovali koncepciou referencie teoretika umenia a estetiky N. Goodmana (2007). Úvahy o pravde metaforického jazyka prepájal s analýzou špecifických

foriem symbolickej referencie. Problém referencie v umenovedách naznačím na príklade. Výpoveď „knihy je smutná“ (ako smutnú označujem knihu W. Styrona *Sofina voľba*) má metaforickú povahu. Vlastnosti, ktoré bežne spájame s fenoménom smútku, prenášame na obsah textu knihy, vypovedáme o dojmoch, ktoré v nás vyvolal. Kniha nie je smutná doslovne, pretože smutný môže byť len človek, živý organizmus, ktorý smútok prežíva. Povedané goodmanovskou terminológiou, pojem s extenziou „smutný“, ustanovenou zvykom, je použitý na inom mieste. Hovoriť o súboroch označení (napríklad to, čo označíme ako smutné), znamená podľa Goodmana hovoriť o schémach,⁷ kategóriách a systémoch. Súhrn oblastí extenzie jednotlivých označení v schéme nazýva sférou. Typická metafora mení rozsah aj sféru, vtedy určité označenie typické pre domovskú sféru organizuje novú sféru. Dochádza k presunu schémy, sťahovaniu pojmov, odcudzovaniu kategórií. Výskyt metafory sa spája s konfliktom, t. j. použitie výrazu je metaforické len potiaľ, pokiaľ je do istej miery kontraindikované. Ak povieme, že spomínaná kniha je veselá, je to nepravda metaforická aj doslovná. Ak by sme povedali, že je smutná, bude to metaforicky pravdivé a doslovne nepravdivé. Konflikt vzniká preto, lebo kniha, ako vieme, nemôže cítiť, teda nie je ani smutná, ani veselá. Kniha je metaforicky smutná, pokiaľ ju metaforicky denotuje nejaké označenie, verbálne alebo iné, ktoré má rovnakú extenziu, t. j. tú istú doslovnú denotáciu ako predikát „smutný“. Goodman uvádza príklad označenia, ktoré sa vo filozofii mysle dodnes teší popularite, a to charakteristiku Descartovho filozofického postoja k mysli ako dogmy „ducha v stroji“ (Ryle 1949). Za predpokladu, že by sa daný výraz chápal metaforicky, premena človeka na „ducha záhadne usadeného v stroji“, nehrozí. Metaforu by sme potom mohli pokladať za zámerný kategoriálny omyl, alebo skôr za vydarené druhé manželstvo, ktoré je síce bigamické, ale šťastné (Goodman 2007, 70). Mať istú vlastnosť v metaforickom zmysle teda neznamená mať ju doslovne, samotné vlastnenie však, či je doslovné alebo metaforické, je *skutočné*. Rozlíšenie metaforického a doslovného v rámci skutočného pokladám za jednu z teoreticky najprínosnejších myšlienok N. Goodmana. Jej význam sa ukazuje aj pri riešení „večného“ problému povahy psychiky človeka. Napríklad vo výraze „prší v mojej duši“ vieme, že v skutočnosti „kdesi v nás“, „v našom vnútri“ doslovne neprší. Výpoveď je metaforická. Dojmy, ktoré v nás evokuje fenomén dažďa (stiesnenosť, pochmúrnosť), prenášame na vnútorné pocity, ktoré touto výpoveďou vyjadrujeme. A keďže naše prežívanie je nepochybne skutočné, existujú aj prežívané pocity. Metafory, podobne ako naše pocity, myšlienky a reprezentácie prináležia do okolitého sveta a teda *ako* metafory existujú reálne.

Na koncepciu referencie N. Goodmana nadviazali aj G. Lakoff a M. Johnson. Podľa nich pravdivosť metafory a metaforického jazyka súvisí bezprostredne s chápaním statusu a funkcie metafor. Mylný, tradičný náhľad na metaforu sa potom premieťa aj v neadekvátnej koncepcii reality, jazyka, poznania a pravdy. V tradičnom modeli, ako som už uviedla, človek vypovedá o svete v pojmoch, prostredníctvom ktorých *doslovne* označuje objektívne jestvujúce veci a kategórie. Za predpokladu, že myšlienky majú zodpovedať svetu *doslovne*, metaforické pojmy nie sú relevantné. Predpoklad o nutne doslovnom vymedzení *významu* vyúsťuje do tvrdenia, podľa ktorého metafora nemá schopnosť vyjadriť pravdivé tvrdenia (Lakoff 1999, 121). Metaforické po-

užívanie jazyka preto môže byť a) nepriamo doslovné, keď sa význam redukuje na doslovné pojmy alebo b) bez významu, ide skôr o „úlety“ fantázie, ktoré nemajú nič spoločné s racionálnym myslením. V protiklade k uvedenému, Lakoff zdôrazňuje rolu metafory pri konštrukcii sociálnej, politickej a mentálnej reality. Či si to uvedomujeme alebo nie, metafory ovplyvňujú naše konanie. V bežnom živote ich projektujeme na náš svet s cieľom uspokojiť svoje potreby. Pravdivosť metafor napokon, ako píše, závisí od porozumenia.

ZHRNUTIE

Motívy a otázky, ktoré som naznačila, predstavujú skôr zlomky a zaiste vyžadujú hlbší rozbor. Napriek tomu si dovoľm zosumarizovať niektoré zásadné myšlienky. Opodstatnenosť dištinkcie doslovné – metaforické je evidentná. Metaforický ani doslovný výraz však neexistuje v absolútnom slova zmysle. Metaforickosť alebo doslovnosť závisí vždy od konceptuálnej organizácie, v rámci ktorej určité kategorizácie zachytávajú podobnosti a rozdiely typické pre príslušnú jazykovú komunitu. Pre súčasného človeka je napríklad výraz „slnko zapadá za horu“ metaforický, no v dobe ptolemaiovského geocentrizmu ho ľudia chápali doslovne. Doslovné aj metaforické, možno povedať, predstavujú dve stránky jednej mince. Na jednej strane „sídli“ *metaforickosť*, hlboko zakorenená do našej bežnej jazykovej praxe. Stromy, čajníky, rozprávky, vzťahy, pocity a myšlienky tu spolu „obývajú“ jedinečný svet človeka. Druhá strana reprezentuje *doslovnosť* – našu potrebu a túžbu odlišiť pravdu od nepravdy, úprimnosť od klamstva, správne od nesprávneho atď. Z uvedeného zaiste nevyplýva, že by v jazyku o doslovnom nemohli byť zakomponované rôzne typy metafory. Participácia metaforického jazyka v testovateľných hypotézach, modeloch a teóriách ich „neochudobňuje“ o vedeckosť a objektivitu. Kognitívni filozofi a vedci nepochybujú o legitimitate používania metaforického jazyka vo vedeckom výskume a teóriách. Svoje postoje zdôvodňujú jednak existenciou viacerých úrovní vysvetľovania ľudskej mysle, absenciou detailného poznania fungovania mozgu, ale aj komunikovaním významov novým spôsobom. S ťažkosťami pri hľadaní primeraných vyjadrovacích prostriedkov sa stretávame predovšetkým pri uchopovaní vnútorných stavov mysle. Človek nedisponuje vedomými ani priamymi prístupmi k fungovaniu sveta svojich reprezentácií. Ľudská myseľ navyše podlieha pri spracúvaní a vyhodnocovaní informácií celému radu kognitívnych ilúzií a omylov (Sternberg 2002). Ak sa na predstavy a koncepcie filozofov o povahe ľudskej mysle zahľadíme optikou *metafor*, možno uvidíme to, čo sme aj tak mali neustále „na očiach“. Schopnosť vnímať priechodnosť medzi doslovným a metaforickým nás môže vymaniť z „mýtu doslovného“, z presvedčenia o tom, že správne teórie sú doslovné. A možno budeme viac dôverovať pravdivosti podobenstva, ktorej sme sa v dôsledku onoho mýtu bránili. Obraz podobenstva ako čohosi druhotného sa rozplynie (Neubauer, In: Markoš 2010, 47).

Problém skúmania metafory nespočíva napokon v odhalení životaschopnosti metaforického jazyka. Tú, myslím, dostatočne potvrdzuje nielen teoretický, ale aj súčasný empirický výskum ľudskej mysle a jazyka. Zmysluplným je skôr posudzovanie primeranosti používania metafor, ktoré podobne ako myšlienky a teórie ovplyvňujú naše správanie a konanie. Nahliadanie metafory ako jedného z najväčších darov reči,

ktoré sa dostalo mysleniu (Arendtová 1993), môže napomôcť preklenúť domnelú priepasť medzi vnútornými, neviditeľnými duševnými činnosťami a svetom (vonkajších) javov. Charakteristika podstaty metafory pomocou inej metafory napokon odkrýva poetickosť a tajuplnosť jazyka o „vnútornom“. Transparentne sa to, ako sa domnievam, *ukazuje* vo výraze „veda je istým druhom poézie v pohybe“ (Lakoff 1999, 218).

POZNÁMKY

- ¹ V texte používam pojem kognitívny v širokom význame na označenie poznania, emócií, pamäti, myslenia, porozumenia – stavov psychiky ako celku. Používanie pojmu kognícia v užšom význame (cognitio, z lat. *poznanie*) sa viaže prevažne na prvú etapu vo vývine kognitívnej vedy (60.–70. roky 20. storočia). Pojmu kognitívizmus sa vyhýbam, keďže u viacerých autorov nadobudol hanlivý nádych, podobne ako pojem scientizmus, pozitívizmus či objektívizmus.
- ² Za *tradičný* sa pokladá Aristotelov pohľad, ktorý videl medzi reprezentáciami v našej myslí a vonkajšími objektmi istú podobnosť. Metafora predstavovala analógiu na vyjadrenie toho, čo je na dvoch veciach podobné: „Metafora je přenesení jména na něco jiného, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh, nebo podle analogie“ (Aristoteles 1996, 97). Analógiu vymedzuje v zmysle toho, keď sa má druhé k prvému ako štvrté k tretiemu; človek potom povie namiesto druhého štvrté a namiesto štvrtého druhé. Napríklad staroba sa má k životu ako večer ku dňu, večer sa potom nazve starobou dňa a staroba večerom života. Podľa Aristotela sa pomocou metafor spája (doslovne) nemožné a treba ich používať s rozvahou.
- ³ „While I was speaking to him I did not know what was going on in his head“. In saying this, one is not thinking of brain processes, but of thought-processes. The picture should be taken seriously. We should really like to see inside his head. And yet we only mean what elsewhere we should mean by saying: we should like to know what he is thinking. I want to say: we have this vivid picture – and that use, apparently contradicting the picture, which expresses the psychical“ (Wittgenstein 1953, 427). L. Wittgenstein: *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993, z angl. preložil J. Pechar.
- ⁴ Od pojmu kognitívne nevedomé sa líši aj u nás zaužívaný pojem *nevedomia* z koncepcie S. Freuda. Vo svojom prístupe Freud chápal pojem nevedomia v deskriptívnom a dynamickom zmysle slova. V prvom prípade pripúšťal existenciu dvoch typov nevedomia, latentne nevedomé (schopného dostať sa do vedomia) a potlačeného (neschopného stať sa vedomým, uvedomovaným). V druhom prípade uvažuje len o existencii jedného druhu nevedomé, stavu, počas ktorého sa vedomé rýchlo vytráca, ale za istých podmienok sa môže (cestou psychoanalýzy) opätovne navodiť. Svoju teóriu o *nevedomých psychických pochodoch* pokladal za nutnú súčasť vysvetľovania motívov ľudského konania. Všetko vedomé má vo Freudovej koncepcii na rozdiel od kognitívneho chápania svoj predbežne nevedomý stupeň, nevedomé však môže na tomto stupni zotrvať a nadobudnúť plnú hodnotu *psychického výkonu*. Bližšie pozri Freud, S.: *O člověku a kultuře*. Praha: Odeon, 1989, s. 99.
- ⁵ Pri analýze povahy metafory vychádzam zo štandardnej štruktúry metafory, ktorú vo svojej koncepcii rozpracoval významný teoretik metafory M. Black (1996). V uvedenom prístupe metaforický výraz (vetu) tvoria obvykle štyri základné zložky: tenor a vehikulum, ktoré sa porovnávajú dvoma rôznymi spôsobmi. Tenor je námet metafory a vehikulum predstavuje pojmy, ktorými sa tenor opisuje, napr. „manželstvo je väzenie“. Manželstvo je tenor a väzenie vehikulum. Podobnosť medzi manželstvom a väzením sa nazýva základ metafory, rozdiely medzi nimi vytvárajú napätie. Autori jednotlivých teórií metafory zdôrazňujú buď podobnosti alebo rozdiely, alebo oboje.
- ⁶ V päťdesiatych rokoch 20. storočia túto skutočnosť demonštroval kanadský neurochirurg W. Penfield. Vo svojom výskume prispel k pochopeniu toku informácií medzi motorickým a senzorickým systémom a oblasťami kortexu mozgu. Počas operácií pacientov s ťažkou formou epilepsie Penfield elektricky stimuloval špecifické oblasti mozgovej kôry a objavil, že stimulácia pásu vedúceho zhora nadol na oboch hemisférach mozgu vyvoláva v pacientoch rôznorodé reprezentácie, zrakové, sluchové, zvukové, pamäťové atď. Bližšie pozri In: Jasper, H., Penfield, W.: *Epilepsy and the Functional Anatomy of the Human Brain*. New York: Little, Brown and Co., 1954.

⁷ Vďaka jestvujúcim schémam sa v konkrétnych situáciách a kontextoch prejavujú naše očakávania. Ak nás napr. priatelia pozývajú na večeru, (automaticky) očakávame, že v miestnosti bude stôl, pri ktorom sú stoličky atď. Dosť prekvapivo by pôsobilo, ak by napr. v strede miestnosti stáli stoličky a stôl by sa nachádzal oveľa ďalej, pri okne. Podobnú rolu zjednodušene zohráva schéma aj pri čítaní literárneho textu. V detektívnych príbehoch Agathy Christie vystupuje postava slečny Marplovej, zvedavej dámy, ktorá je obdarená zvláštnou schopnosťou odhaliť podozrivého z vraždy. Čitateľa by zrejme zaskočilo, ak by autor v texte vykreslil postavu slečny Marplovej ako mladú študentku alebo nedoslýchavú a smutnú starenku.

LITERATÚRA

- ARENDOVÁ, H. (1993). Řeč a metafora. In: *Myšlení o divadle II.*, M. Petříček (ed.), Praha: Hermann, s. 51–78.
- ARISTOTELES (1996). *Poetika*. Praha: Svoboda.
- ASHCRAFT, M., RADVANSKY, G. (2010). *Cognition*. New York: Pearson.
- BENNETT, M. R., HACKER, P. M. S. (2003). *Philosophical Foundations of Neuroscience*. Oxford: Blackwell Publishing.
- BLACK, M. (1996). More about metaphor. In: *Metaphor and thought*, A. Ortony (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 19–41.
- DAVIDSON, D. (1994). What metaphors mean. In: P. Horwich: *Theories of truth*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 245–256.
- DENNETT, D. (1991). *Consciousness Explained*. Boston: Little Brown.
- EYSENCK, M., KEANE, M. (2008). *Kognitivní psychologie*. Praha: Academia.
- GÁLIKOVÁ, S. (2007). *Psyché: od animálnych duchov k neurotransmiterom*. Bratislava: Veda.
- GOODMAN, N. (2007). Jazyky umění: nástin teorie symbolů. Praha: Academia.
- CHURCHLAND, P. M. (1995). *The Engine of Reason, The Seat of the Soul*. Cambridge: MIT Press.
- KITTAY, E. F. (1987). *Metaphor*. Oxford: Oxford University Press.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1999). *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- LEARY, D. (ed.), (1994). *Metaphors in the History of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARKOŠ, A. (2010). *Jazyková metafora živého*. Červený kostelec: Pavel Mervart.
- MIŠÍKOVÁ, K. (2009). *Mysl a příběh – ve filmové fikci*. Praha: Akademie múzických umění.
- ORTONY, A. (ed.), (1996). *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RYLE, G. (1949). *The Concept of Mind*. London: Hutchinson.
- STERNBERG, R. (2002). *Kognitivní Psychologie*. Praha: Portál.
- WITTGENSTEIN, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell.

METAPHOR IN MODELS OF COGNITIVE SCIENCE

Metaphor. Literal. Truth. Reference. Psychophysical. Language. Real.

There has been an ongoing intensive research of the nature of human mind in contemporary cognitive science. The author's aim is to point out the role of metaphorical language in experimental and theoretical mind studies. The analysis subject is to emphasize heuristic and argumentative function of metaphor in models of cognitive science representatives. Viability of this strategy appears by solving problems reaching beyond the imaginary boundaries of disciplines, f.e. reality-fiction, literal-metaphorical, text understanding, the nature of truth etc. Putting significance on the function of metaphorical language in arts, philosophy and science has become a great challenge for reconsidering traditional approaches to the study of human mind, language, body and reality.

*Prof. PhDr. Silvia Gáliková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
silvia@libris.sk*